प्राणायामः" इति । स च वायुः सूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धघटिकाद्वयं घटीयन्त्रस्थितघटभ्रमणन्यायेन एकैकस्यां नाड्यां भवति एवं चाहर्निशं श्वासप्रश्वासयोः षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे "षट्शतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयम्भुवे । विष्णवे षट्सहस्रञ्च षट्सहस्रं पिनाकिने । सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने । सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि कृतं जपम्" इति तथा नाडीसञ्चरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि तत्त्वानि वर्णविशेषवशात् सूक्ष्मार्थाभिलाषुकैः सूक्ष्मैरवगन्तव्यानि । तदुक्तमभियुक्तैः "सार्द्धं घटीद्वयं नाडी रेकैकार्कोदयात् वहेत् । अरघट्टघटीभ्रान्तिन्यायो नाड्योः पुनः पुनः । शतानि तत्र जायन्ते निश्वासोच्छ्वासयोर्नव । खखषट्कुद्विकैः २१६०० सङ्ख्याहोरात्रे सकले पुनः । षट्त्रिंशद्गुरुवर्णानां या वेला भवने भवेत् । सा वेला मरुतो नाड्यन्तरे सञ्चरणे भवेत् । प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाड्योश्च वहमानयोः । वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः । ऊर्द्धं वह्निरधस्तोयं तिरश्चीनः समीरणः । भूमिर्मध्यपुटे व्योम सर्वगं प्रवहेत् पुनः । वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या व्योमतत्त्वं वहेत् क्रमात् । वहन्त्योरुभयोर्नाड्योर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् । पृथ्व्याः पलानि पञ्चाशच्चत्वारिंशत्तथाम्भसः । अग्नेस्त्रिंशत् पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश । प्रवाहकालसंख्येयं हेतुर्निष्फलयोरथ । पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः । त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत् । गुणं प्रति दश पलान्युर्व्यां पञ्चाशदित्यतः । एकैकहानिस्तोयादेस्तथा पञ्चगुणाः क्षितेः । तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात् शान्तिकार्य्ये फलोन्नतिः । दीप्तास्थिरादिके कार्य्ये तेजोवाय्वम्बरेषु च । पृथ्व्यप्तेजोमरुद्व्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते । आद्ये स्थैर्य्यं स्वचित्तस्य, शैत्ये कामोद्भवो भवेत् । तृतीये कोपसन्तापौ चतुर्थे चञ्चलात्मता । पञ्चमे शून्यतैव स्यादथ वा धर्म्मवासना । श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये । सृक्कयोः प्रान्त्योपान्त्याङ्गुली शेषे दृगन्तयोः । न्यस्यान्तर्भूपृथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् । पीतश्वेतारुणश्यामैर्बिन्दुभिर्निरुपाधि खम्" इत्यादिना । यथावद्वायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञानावरणकर्म्मक्षयो भवति । "तपो न परं प्राणायामादिति" । "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । प्राणायामैस्तु दह्यन्ते तद्वदिन्द्रियपन्नगाः" इति च । तदेवं यमादिभिः संस्कृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः कर्त्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वपरिहारेणाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्याहारः इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि तेषां बाह्यविषयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावादतः कथं चित्तानुकारः? सत्यम् अतएव वस्तुतस्तस्याशक्यत्वमभिसन्धाय सादृश्यार्थमिव शब्दं चकार सूत्रकारः "स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" इति । सादृश्यञ्च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्रयोगः यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रयत्नान्तरं नापेक्षणीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे "शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् । कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः" इति । "वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनः । इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्योगी योगस्य साधकः" इति । नाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनासाग्रपादाद्याध्यात्मिके हिरण्यगर्भप्रजापतिप्रभृतिके बाह्ये वा देशे चित्तस्य विषयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह "देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति" । पौराणिकाश्च "प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रयम्" इति । तस्मिन् देशे ध्येयावलम्बनस्य प्रत्ययस्य विसदृशप्रत्ययाप्रहाणेन प्रवाहो ध्यानं तदुक्तं "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति" । अन्यैरप्युक्तं "तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथा" इति । प्रसङ्गादङ्गमसङ्गं प्रागेव प्रत्यपीपदाम । तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्य्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेशप्रशमयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसमाधिलाभो भवति । अथ किमेवमकाण्डताण्डवानतिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयन्ते भवान्, न हि वयं भवन्तं भीषयामहे किन्तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततश्चाकुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशाद्प्रशान्तरजस्तमोलेशसत्त्वप्रकाशतत्त्वभावनयाऽनवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपा ऋतम्भरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः । तदुक्तं